

Prof. Dr. K. Schilder over de Positie van Emigranten met betrekking tot bestaande Kerken

Inleiding.

De Vrijmaking in Nederland in de veertiger jaren pretendeert geen kerkbreuk, maar kerkherstel te zijn geweest. Zij was een Verwerpen van boven-Schriftuurlijke dogmatische bindingen en een strijd voor het behoud van een waarlijk gereformeerde Kerkrecht. In de acte van Vrijmaking wordt de bereidheid uitgesproken "*zo haast als men dit hebben kan* gemeenschap te willen oefenen met allen, die in de enigheid der leer, welke naar den Woorde Gods is, met ons willen leven of gaan leven in een aangenomen of wederom aan te nemen kerkenordering, op dat Woord gegrond".

Vrijgemaakt gereformeerde immigranten brengen deze geestelijke waarden mee in hun nieuwe vaderland en willen deze behouden in het doen van een kerkelijke keuze. Wij gaan na wat hiervan in de praktijk na 1945 terecht kwam. Maar alvorens een oordeel te geven omtrent de keuze van immigranten doen wij eerst een greep uit het overvloedige materiaal, dat prof. dr. K. Schilder over de eenheid der kerk en de positie van emigranten naliet. In zijn grafzerk staan terecht de woorden uit het Johannesevangelie gegrift: Dat zij allen één zijn. *Het onderricht van Schilder over de eenheid der kerk.*

Ten aanzien van kerken met dezelfde belijdenis heeft Schilder zich vóór de oorlog vooral uitgesproken over de verhouding van de Gereformeerde Kerken met de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland.¹ Het voornaamste punt van verschil tussen deze kerkverbanden was niet de grondslag, maar de geschiedenis, nl. of de vereniging van Afscheidenen en Dolerenden in 1892 naar de Schrift geboden of verboden was. Schilder betoogde het eerste, de Chr. Ger. het tweede.

Maar Schilder betoogde nog meer: "Ik zal niet eens eisen, dat een ander mijn kijk op de *historie* deelt, zal hij met mij in één kerk leven. Ik eis alleen, dat we aan *beide* zijden de belijdenis handhaven. Het eerste negatieve gezichtspunt brengt mee, dat ik niet kwaad word, als de anderen mij sectariër noemen, evenals ik het hèn doe; want als we bij elkaar komen, kunnen we later over dat interpreteren van historische data wel een academisch debat in allerlei rust en vrede beginnen. En het tweede, positieve, gezichtspunt brengt mee, dat ik tenminste *zó den grondslag en den scherpen prikkel tot hereniging kan laten blijven gelden*".²

"Indien ik weiger het Woord te doen op den achtergrond treden terwille van menselijke eigengereidheidjes, al heten ze ook "religieus"

(religie zonder band aan het gebod is immers afgoderij, een monster!) en als ik op het in het uur van scheiding en hereniging "fijne puntje" van de actuele gehoorzaamheid in het kerkelijke blijft vasthouden aan de onderscheiding der belijdenis: er is een *kerk* en daaromheen vormen zich sectes (welk woord, ik herhaal het, niets hatelijks hoeft te hebben, alleen een wetstaxatie-oordeel geeft over 't verloop van historische processen in het licht van 't objectief gebod omtrent de kerkformaties), dan haat ik niemand, heb echter het grote voordeel, dat ik het objectieve gebod gehandhaafd heb, en DAN heb ik den steeds werkzamen prikkel tot hereniging vastgehouden. Want de Koning der kerk blijkt dan géén genoegen te nemen met het feit, dat op denzelfden Zondag, b.v. in Middelharnis twee dominees voor God onder ede betuigen, dat HUN PERSOONLIJK door Hem opgedragen is te doen wat in het formulier als taak van 's Koningswege omschreven staat . . . Voor de "Kerken" zou er al veel gewonnen zijn, als ze alle met ernst en met nauwgezette historiestudie zich voor de vraag plaatsen: zijn we Kerk, of secte? Dat is *niet alleen* een kwestie van belijdenis, doch ook van *leven*, en daardoor van *historie*".³

"Christus verdeelt zijn mandaat (gelijk dit omschreven is in de bevestigingsformulieren, die bij de Geref. Kerken en de Chr. Geref. Kerk letterlijk overeenstemmen) niet tegelijkertijd in één stad of dorp over verschillende kerken"⁴

"De successie-oorlog is geen private liefhebberij, maar *het abc der kerk*".⁵

"Als men het kerk-instituten maken volstrekt vrij geeft, dan heeft men de *eenheid der kerk als Gods gebod losgelaten*, die verbrokkeling gesanctioneerd. En dan heeft men eigenlijk — en daar komt het op aan, tegelijk de gereformeerde belijdenis omtrent de kerk losgelaten: dat ieder schuldig is, zich bij de ware kerk te voegen. Met una-sanctationzichtbaarheden heeft dit "zich voegen" natuurlijk niets uit te staan".⁶

"Hierom is het hóóg tijd, dat de kerken den eis "onderzoek uzelf nauw" nu eens niet langer reserveren voor een toepassing in een preek, die alleen *individuen* onder het ontledmes neemt. Laat de *instituten* zich nauw onderzoeken"⁷

"Of er niet narigheid komen zal, indien wij verenigen? Ik schreef voor enkele weken reeds: vast en zeker. Het zal tientallen jaren duren, eer wij den vrede hebben, en eindelijk eens rijp worden voor het behandelen van *heuse* kwesties, indien we met elkaar gaan samenwonen. Maar die komende misère mag ons niet afschrikken. Zelfs de antipathie tegen het publieke doen van bepaalde personen mag ons niet verhinderen. De kerk is er om narigheden van personen te genezen door het Woord, en in gezonde sameleving . . . De zaak van de kerkelijke zonden in Nederland *heeft haast*".

"De kerk is *er juist* . . . om de "pluriformiteit" der natuur te *verhinderen*, vanwege de zonde uiteen te vallen in pluraliteiten en rassenhaat, talen-uitsluiting, of van de separate stichting van telkens nieuwe mentaliteitsbarakken, klasse-sociëteiten, beschavingsclans . . . ik ken geen kerk van nette, gezonde mensen. Ik ken slechts de kerk van zulken, die in beginsel zijn gebracht tot leven en tot eeuwige

jeugd, maar die voorts met duizend kwalen, duizend doden te strijden hebben. Ze moeten dat *leren* door het Woord. Dat Woord wordt hun gebracht in en door . . . de kerk".

"Indien, om maar bij Nederland te blijven, morgen aan den dag de Ned. Herv. Kerk, ook al zou haar synode geen (wetenschappelijk ingedacht) oordeel wille geven over 1834 en 1886, voor de toekomst zich zou willen vatsleggen op de gereformeerde belijdenis (en dus ook kerkregering), dan zouden we dadelijk moeten samenleven. Van de Nederlandse Chr. Ger. Kerk geldt hetzelfde tegenover de Geref. Kerken. Zoals tussen die kerk en haar afzonderlijke leden van den kant der kerk zelf de band nooit ontbonden mag worden (in de tucht) vanwege een eens begane zonde, doch aileen vanwege *hardnekkigheid* in de zonde, zo kan ook de ene kerk nooit van de andere harerzijds gescheiden *willen* blijven vanwege een eens begane zonden, doch alleen vanwege hardnekkigheid in die zonde, vanwege het standvastig blijven bij wat verkeerd was, en het wederom voor eigen rekening nemen daarvan. Dit geldt te meer, omdat in het eerste geval (kerk tegenover individueel kerklid) het kerklid dezelfde bleef, terwijl in het tweede geval (kerk tegenover kerk) de *groepen* na 15 jaar, 100 jaar, enz. ten dele of geheel verdwenen zijn. Van de Ned. Herv. Kerk van heden is niemand aansprakelijk voor de zonden van 1834; de vraag is slechts, of de Hervormde synode thans zou willen terugkeren tot de belijdenis. Van de in een tot leertucht besluitende synode aanwezige leden zijn na enkele jaren reeds velen gestorven, emeritus geworden, niet meer gedeputeerd. Bovendien bestaat die synode niet meer . . . ; niet de *handelingen* van *eertijds*, doch de *houding* van *heden* beslist. Tot de goede *houding* over en weer nu behoort óók het leven voor het Schriftwoord, dat de zoon niet zal dragen de ongerechtigheid der vaderen. Met elke volgende generatie moet men om Christus' wil willen spreken, teneinde de situatie opnieuw op te nemen . . . Een secte is een secte; maar de kerk, die niet de secte wil oproepen tot bekering, wordt sectarisch: zij wil niet samenbinden. Een schisma is een schisma; maar wie degenen loslaat, die hijzelf schismatiek noemt, wordt zelf schismatiek: hij wil niet samenbinden".¹⁰

In en na de verwoestende volkerenkrijg en Nedertandse kerkstrijd in de Tweede Wereldoorlog bleef Schilder aan deze opvatting trouw: "We hebben nog altijd dien eenvoudigen plicht te erkennen, volgens welken allen, die in *éénzelfde* belijdenis hun geloof uitdrukken, bij elkander behoren. Ware het niet deze overtuiging geweest, die achter onze vroegere polemieken met Ch. Geref. woordvoerders als drijvend motief gelegen heeft, ze ware, althans in dien omvang, nitamer opgezet . . . We moeten ons steeds weer voor ogen houden, dat een kerk een vergadering van *gelovigen* is, niet van gelijkgezinde in *wetenschappelijke* vraagstukken. Een zuivere taxatie van wat in 1892 gebeurd is gaat in den grond der zaak terug op wetenschappelijke vragen van dogmatischen, kerkhistorischen en kerkrechtelijken aard. Het is duidelijk dat zulke vragen in *bepaalde omstandigheden wel degelijk* voor onze conscientie kunnen komen te staan, en dan in een *concrete*

beslissing door ons in onze kwaliteit van belijders moeten worden beantwoord, voor zover in zulk een antwoord de geloofsbeslissing verantwoording wil geven. Want als men ons voor een *keus* plaatst van *ja* of *neen* zeggen, van *blijven* of *heengaan*, dan moet de belijder, die aan de van God gestelde normen trouw wil blijven, soms zeer intensief *in dit zijn heden* met kwesties van wetenschappelijke aard zich bezig houden teneinde te komen tot een *wel-overwogen* geloofshandeling. Maar om die *geloofshandeling* is het dan uiteindelijk te doen. Niet om de bedrevenheid in de beantwoording van allerlei theoretische vragen".¹¹

Gereformeerd-Oecumenische Synode 1946 en de Vrijmaking.

Omtrent de Ger. Oec. Synode van Grand Rapids 1946 is Schilder niet gelukkig gestemd. Toch blijft hij objectief in de beoordeling. Hij constateert, dat de zg. Oecumenische Synode in wezen Grosheide en Ridderbos afvalt,¹² omdat deze vergadering uitsprak, dat zelfs indien de synode der Gereformeerde Kerken in Nederland (inzake haar beslissingen van 1944 enz.) verkeerd zou zijn, dit geen breuk zou rechtvaardigen.¹³ Juist, zegt Schilder, maar de synodalen, niet de bezwaardes, hebben anders gehandeld door de kerkelijke weg als revolutie te bestempelen en de bezwaardes het advies te geven dan toch maar het kerkverband te verbreken; voorts door te schorsen en af te zetten . . . "Hoe het zij: *indien* die uitspraak der zg. oecumenische synode iets waard is, wel, *dan* hebben de heren *Ridderbos en Polman en Grosheide en al die anderen daar in Amerika een "geweldige" afstraffing gehad. En ook die hele synode:* Bergschenhoek is buiten de deur gezet. En die classis daar in Zeeuwsch-Vlaanderen: geen geestelijke gemeenschap meer, en zo. Maar natuurlijk *denken* ze, dat het net precies andersom is. Dat menen de mensen der oecumenische synode *zelf* ook: ze kennen de feiten niet!"¹⁴

Anderzijds betoogt Schilder, dat de zg. oecumenische synode Greijdanus en hem bijvalt in de uitspraak: "ingeval iemand overtuigd is, dat een synode een onverantwoordelijke leeruitspraak doet, is hij niet gerechtigd een breuk te veroorzaken, tenzij hij alle mogelijkheden heeft uitgeput, die in de kerkenordening voorzien zijn voor het verkrijgen van revisie en de kerk erbij blijft een standpunt te handhaven dat tegenovergesteld is aan zijn overtuiging omtrent de waarheid".¹⁵ Schilder merkt op: "Dat is precies wat onzerzijds gezegd is. Daarom zeiden wij: wacht met *binden* tot na den oorlog en laten we dan nog eens praten. Laat ons de mogelijkheid, die de K.O. biedt, *gebruiken* . . . Maar de heren Ridderbos, Nauta, etc zeiden . . . *Uitvoeren — en anders maar het kerkverband verbreken:* officieel geschrift der synode (commissie Ridderbos). Nu kunnen de heren wel *doen* alsof Ridderbos hier gelijk kreeg maar dat is eenvoudige dwaasheid. Hier kregen de collega's gelijk, die hij in hoogmoed uitgeworpen heeft . . ."

De belangstelling van Schilder voor de zg. oecumenische synode blijkt hieruit, dat hij in de Rubriek Persschouw van *De Reformatie* het verslag van de Zuid-Afrikaanse deputaten volledig in het Afrikaans uit *Die Kerkblad* van 7 Maart 1947 overneemt.¹⁶

Ondanks dat is er een ernstig misverstand ontstaan ten aanzien van het oordeel van Grand-Rapids omtrent de kerkelijke moeilijkheden in Nederland. Op 2 November 1948 sprak immers de Nederlandse vrijgemaakte synode uit, dat de in Grand-Rapids bijeen geweest zijnde afgevaardigden uit Amerika en Afrika door hun handelingen ten aanzien van die moeilijkheden de aan Schrift en belijdenis en K.O. getrouw gebleven Gereformeerde Kerken in Nederland lichtelijk en onverhoord veroordeeld hebben.²⁷ Zowel Greijdanus¹⁸ als Schilder¹⁹ hadden zich tevoren in gelijke zin uitgesproken, nl. dat daar ten aanzien van de geschiedenis der kerken onderscheiden uitspraken zijn gevallen, welke niet alleen in strijd met de waarheid zijn, doch ook het rechtsbesef wonden. In het verslag in *De Reformatie* van 28 Juni 1947 is in te tekst van Grand-Rapids echter het tegendeel te lezen. Dit luidt: "In verband met vraag A: "Gravamen is ingedien teen die beslissing van die sinode van 1905, sub 4. Die sinode het geoordeel dat die beslissinge in ooreenstemming met Skrif en Belydenis is. Was hierdie beslissing reg?" wens hierdie sinode die volgende historiese feite in herinnering te bring:

- (a) Die Chr. Ger Kerk van Amerika het die konklusies van Utrecht, 1905 geratificeer in sy besluit van 1908.
- (b) Nooit is enige Skriftuurlike besware aan die adres van die sinode gerig teen punt 4 nie.
- (c) Die Suid-Afrikaanse kerke het nooit die besluite van 1905 officieel aangeneem nie.

*Die sinode sal aan die Geref. Kerke in Nederland meld dat dit nie 'n antwoord op hierdie vraag kan gee nie, omdat die nodige tyd ontbreek om genoegsaam kennis te neem van die gravamen wat by die sinode in Nederland ingedien is en van die rapporte waartoe hierdie gravamen aanleiding gegee het. Verder meen die sinode dat hy hom moet beperk tot die formulering van 'n oordeel met betrekking tot die verklaring van die sinode van 1946, sonder om op die konkrete moeilikhede van die Geref. Kerke in die Nederlande in te gaan, sodat die konklusies van Utrecht soveel moontlik in die agtergrond gelaat moet word, veral waar hulle vervang is deur die verklaring van 1946 . . . Die kommissie het gevoel dat dit geen mandaat ontvang het om belang te stel in die historiese inkleding waarin die verklaring tot ons gekom het nie . . . U kommissie is eenstemmig dat die „Verklaring van 1946” in ooreenstemming is met Skrif en Confessies. Ons beveel aan dat die sinode hierdie oordeel sy eie maak. Die sinode het hierdie rapport aanvaar”.*²⁰

De conclusie hieruit kan naar mijn oordeel slechts zijn, dat de “synode” Grand-Rapids 1946 een theologisch wetenschappelijk oordeel heeft uitgesproken over het dogmatische gedeelte van de Vervangingsformule van 1946 zonder acht te slaan op de voorgeschiedenis welke aanleiding tot de scheuring in Nederland was. Dus over deze formule zonder kop en zonder staart.

Naar het inzicht van Schilder was ook dit uitsluitend leerstellige oordeel onjuist: "Het eerste convent in Grand-Rapids heeft al de vervangingsformule van 1946 gesanctioneerd als schriftgetrouw. Wij ver-

werpen het stuk. Had men ons zo graag willen hebben, waarom heeft men dan *bij voorbaat* zich laten opwarmen door de Amsterdamse vrienden, om ons vast te laten afwijzen? . . . Wat heeft de kerkelijke hoogmoed der drijvers van '44 toch een ellende gesticht, ook "Oecumenisch".²¹

Die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika en de Vrijmaking.

Welke was nu het standpunt van de afgevaardigden van die kerk in hun rapport over deze zaak aan hun synode in Potchefstroom 1949? Daarin staat de volgende belangrike noot te lezen: "*U deputate wil ter voorkoming van misverstand daarop wys dat die besluit van die sinode geen uitspraak doen oor die vraag of so 'n verklaring as dié van 1946 nodig en wenslik was nie, ook nie oor die vraag of daar nie 'n beter verklaring gemaak kon word nie.* Die sinode het eenvoudig verklaar dat die aan hom voorgelegde stuk in ooreenstemming met Skrif en Belydenis is".²²

Wat oordeelde de synode Potchefstroom nu over deze zaak? Op haar tafel lag niet alleen het verslag van haar afgevaardigden uit Grand Rapids waarin de tekst van het dogmatische gedeelte van de Vervangingsformule 1946, dus zonder de historiese inkleding en het bindend gezag daarvan in kop en staart, was opgenomen²³; maar waarskynlik ook een brief van de Vrijgemaakte Synode 1948²⁴ met een mededeling omtrent de afwijzing van die uitnodiging deel te nemen aan een oecumeniese synode in 1949 in Amsterdam te houden, welke afwijzing o.a. gegrond was op die opvatting dat Grand-Rapids 1946 onjuist over die historiese situasie van die Vrijmaking in Nederland had geoordeel.²⁵

Op advies van die betrokke kommissie besluit die synode Potchefstroom 1949:

1. "dat die ekumeniese sinode 'n adviserende karakter sal dra, in die sin dat die besluite eers bindend sal wees nadat die betrokke nasionale sinode daaromtrent 'n besluit geneem het."²⁶
2. (a) Kerklike moeilikhede in Nederland: Die eerw. Sinode neem met goedkeuring en waardering kennis van die optrede van die drie deputate in verband met hierdie saak.
- (b) Die "Verklaring van 1946" word daardeur nie bindend vir die Geref Kerk in Suid-Afrika nie".²⁷

Naar mijn oordeel volgt hieruit, dat die Synode Potchefstroom *niet* voldaan heeft aan die aanbeveling van Grand-Rapids om die formule van 1946 als schriftgetrouw over te nemen. In die goedkeuring en waardering voor het optreden van die drie deputaten ligt dit niet noodzakelijk opgesloten.

Dit laatste stelt nl. dr. C. van der Waal: "Aldus het synodebesluit van "1946" niet bindend voor Afrika. *Maar wél uitgesproken, die deze verklaring Schriftgetrouw is.* En daarmee is dus tevens gezegd, dat het verzet van die vrijgemaakten (en van de bezwaarden) tegen "1946" *niet* Schriftgetrouw is . . . Daarmee heeft Zuid-Afrika die Vrijmaking afgewezen, daar deze zich juist verzet heeft tegen een Schriftuurlijk en bindend-verklaren van deze leer".²⁸

Hier is mijns inziens sprake van een ernstige misvatting bij dr. Van der Waal, mogelijk wegens een gebrek aan toetsing van de Nederlandse vrijgemaakte uitspraak van 1948 en misschien ook geïnspireerd door zijn opvatting dat dr. P. J. S. de Klerk zich blijkens zijn inaugurele reden van 26 Nov 1949 een dankbaar leerling van dr. H. N. Ridderbos zou hebben betoond. Dit laauste kan geen argument zijn als men de waarschuwing van Schilder ter harte neemt te onderscheiden tussen het standpunt van de kerk en dat van particuliere theologen. Een *optreden* van deputaten is nog iets anders dan een *opvatting*. Potchefstroom-1949 heeft het *optreden* van deputaten Grand-Rapids 1946, *bestaande in het zich distancieren van kerkelijke moeilijkheden in Nederland*, goedgekeurd. *Noch Grand-Rapids, noch Potchefstroom hebben dus over de Vrijmaking als zodanig geoordeeld.*

Men moge als Nederlands immigrant of oud-Nederlander met vrijgemaakt bloed liever gewent hebben, dat de synodocratie toen uitdrukkelijk was afgewezen in Zuid-Afrika; het is in ieder geval onjuist om uit het achterwege blijven daarvan af te leiden, dat de Vrijmaking is veroordeeld. Integendeel is de les der vrijmaking in Zuid-Afrika wel geleerd, doordat bij de herziening van die Kerkenorde door de Gereformeerde Kerk impliciet wél het synodocratische, collegialistische stelsel is afgewezen.²⁹ Dat blijkens het vorenstaande de synode Potchefstroom ondanks de aanwezigheid, van prof. dr. G. C. Berkhouwer — eertjids voorzitter van de synode die Schilder schorste — haar eigen koers volgde in het geen uitspraak doen over de kerkelijke zaken in Nederland, is van grote betekenis voor het zelfstandige oordeel van Die Geref. Kerk in S.A.

Maar ook al zou men met dr. Van der Waal in het goedkeuren van het optreden van deputaten een aanvaarden van de juistheid van de dogmatiek van 1946 lezen, dan miste deze evenals 1905 Nederland kerkelijke binding. De vrijmaking was een reactie geboden tegen de binding van 1942 waarin een gedeelte van 1905 eenzijdig werd herhaald, niet tegen de uitspraak als zodanig, waarover men nog wel praten wilde.³⁰ Nu overigens in 1959 die formule door de synodalen in Nederland terzijdegesteld is,³¹ moet men wel een summum aan verbeeldingskracht bezitten door te Jurven beweren dat zij in Zuid-Afrika nog zou gelden en worden gehandhaafd.

De reactie tegen de Vrijmaking in de Amerikaanse landen.

De ontwikkeling van de kerkelijke situatie in Amerika en Canada heeft Schilder met droefheid vervuld. In Augustus 1947 is hij op reis naar dit verre Westen en wordt zijn aandacht gevestigd op een publicatie van dr. R. J. Danhof als "secretaris van de synodale Commissie" in *The Banner*, dat het doel van zijn reis is Amerika in te lichten over de kerkelijke strijd in Nederland. Dr. Danhof, oud-leerling van de Vrije Universiteit, die ook in Grand-Rapid 1946 en Potchefstroom 1949 aanwezig was, waarschuwt, dat de Chr. Ref. Church de vrijgemaakte kerken niet erkennen, dat deze een nieuwe denominatie zijn waarmee geen correspondentie bestaat en dat de kerkeraden er dus goed aan zullen doen de consequentie te trekken en hem dus niet uit te nodigen om te spreken of te preken van hun kansels.

Schilder wijst er op dat dit een officiële kerkelijke uitlating is en dat in Nederland een predikant van de Chr. Ref. Church wél in een vrijgemaakte kerk had gepreekt. Het was voor Schilder een verkwikking reeds binnen 24 uur na aankomst in New York o.a. met twee predikanten van de Chr. Ref. Church over deze zaken te kunnen spreken en te concluderen, dat de Nederlandse synodocratie in Amerika misschien wel helpers, maar geen discipels kon vinden.³² Op 5 September 1947 krijgt Grand-Rapids dan een kans, die Zuid-Afrika heeft gemist, nl. dat Schilder in een publieke vergadering waar vele leden van de Chr. Ref. Church aanwezig waren, waaronder docenten en predikanten, voorlichting geeft over de "goddelijke waarheden" van de leeruitspraak van 1942, bevestigd in 1946, die als zij inderdaad goddelijke waarheden zijn ook voor Amerikaanse gelovigen zullen gelden.³³

In zijn adviezen aan emigranten geeft Schilder de raad zich niet bij de Chr. Ref. Church te voegen, maar bij de Prot. Ref. Churches. Die kerken "zijn heel gewoon gereformeerd. Ze hebben de drie formulieren van enigheid. Verder niets. Ze hebben de kerkenordering van ons. En ze hebben nog nooit iemand uitgeworpen; ze doen dat daar niet zo vlot als in de door dr. H.H.K. opgejaagde kringen. Ze hebben dus geen confessionele extra-belasting uit tuchtuitspraken of leerformuletjes-ter-bescherming-van-gangbare-ideetjes. Wat wil men nog meer?"³⁴ Op Schilders adviezen aan immigranten in het algemeen komen we nog terug.

Als er volgens latere berichten van immigranten in de Prot. Ref. Churches een bovenschriftuurlijke binding op komt schijnt te zijn,³⁵ waarschuwt Schilder om heel rustig te wachten op wat de synode der Prot. Ref. Churches zal antwoorden op wat door onze eigen deputaten in opdracht onzer eigen synode geschreven is en om niet af te gaan op persartikeltjes.³⁶

Het blijkt echter, dat Schilder te optimistisch was, want tegen zijn verwachting in en ondanks zijn uitvoerige tegen-armumentatie in een reeks *Reformatie*-artikelen³⁷ (later gebundeld tot een brochure *Bovenschriftuurlijke binding, een nieuw gevaar*), wordt deze nieuwe leer bindend ingevoerd. Maar zelfs nangende deze zaak bij de synode in Amerika zegt Schilder nog: "meldt u bij de Prot. Ref. Churches, maar laat meteen duidelijk weten, dat en waarom ge er niet aan denken kunt, bepaalde uitspraken te aanvaarden . . . Want we blijven nog van mening, dat we het aantal kerken in een bepaald gebied niet mogen vermeerderen door eigen schuld. Noch door de schuld van: zich niets van het bestaande aantrekken. Noch door de schuld van: onnodige bindingen opleggen. Noch door de schuld van: toegeven aan utiliteits-overwegingen, die we afwogen onder subjectivistischen gezichtshoek".³⁸

Na het vallen van de beslissing was Schilder opnieuw eerlijk en consequent. Hij schijft: "Wat de laatste weken gebeurd is in de Prot. Ref. Churches geeft me aanleiding tot de volgende opmerkingen:

(a) ik heb nog geen ogenblik spijt gehad van wat ik in het verleden ten aanzien van deze Prot. Ref. Churches heb geschreven en gedaan en gepleit, en geloof nog, dat het goed geweest is.

(b) Maar nu ze daar het roer hebben omgeworpen, tegen alle broederlijke raadgevingen en theologische argumentatie in, aanvaard ik de consequentie van deze hun koerswijziging, en acht het nu niet verantwoord, nog langer het woord terug te houden, dat als het enige thans nog rest: die kous is af, we zetten er een streep onder, en nemen afscheid. Met een gevoel van spijt. Maar toch zeer beslist . . . En dus, de kous is af. We moeten maar alleen blijven profeteren. We willen wel vragen, we zullen niet bedelen. We willen niet de schuld hebben van een nieuw kerkje, nummer zoveel. We zullen echter niet, als we dwaze binding afwijzen, de consequentie van zulke *gehoorzaamheid* beschouwen als zonde naar art. 79-80) K.O. We zullen zeggen: Kop op, de Leider Jer geschiedenis is God. Wie *zich* isoleert, is ditmaal — voor het eerst helaas in zijn mooie leven -- onze vriend Hoeksema. Van hem nemen we afscheid -- niet als goed vriend, wel als "engel" der ontvangende kerk, die emigranten omvangt met zachte en in hun omhelzing beheerste armen".¹⁰

De leerbesluiten van de Prot. Ref. Churches waren aanleiding tot de stichting van de Canadian Ref. Churches, vooral bestaande uit vrijgemaakte Nederlandse immigranten. Deze stichting was op grond van deze binding geboden.¹¹ Zij traden in correspondentie met de Vrijgemaakte Kerken in Nederland, doch aanvaardden deze door Nederland aangeboden correspondentie niet ongewijzigd, doch voor zover binnen het raam van het kerkelijk leven uitvoerbaar en gewenst.¹² Daaruit blijkt, dat zij een zelfstandig kerkverband los van Nederland zijn. Begin 1964 bestond dit verband uit 23 gemeenten met 18 predikanten en in totaal ongeveer 6.200 leden.

We slaan nu een heel stuk geschiedenis over.

De vrijgemaakte Nederlandse synode van Rotterdam-Delfshaven 1964/1965 weigerde correspondentie met die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika en met de Chr. Ref. Church, omdat reeds in de correspondentie met de synodale Nederlandse kerken een onoverkomelijk bezwaar ligt de verbroken banden weer aan te knopen. Ds. L. Selles van een Can. Ref. Church merkt hieromtrent op: "Met de Synode zien we deze dingen, en het is goed als ze klaar en duidelijk worden naar voren gebracht. Wel vraag ik me af of het niet beter ware geweest indien de Synode de Chr. Ref. Church en Die Geref. Kerk van Suid-Afrika voor de vraag had gesteld hoe zij bij deze stand van zaken een eventueel samengaan in correspondentiegemeenschap met de Geref. Kerken meent te kunnen combineren met haar gemeenschap met de gebonden kerken. Er is ook nog zo iets als een uit de tent lokken van de ander, waar te meer reden voor is als die ander na twintig jaar niets van zich te laten merken, eindelijk zijn neus laat zien. Ik ben bang dat met dit antwoord die neus wel weer eens binnen het tentdoek zou kunnen verdwijnen en dat er na al die jaren van het zo broodnodige gesprek en verantwoording nog weer niets komt. En dan zich maar troosten met de gedachte dat het de ander zijn schuld is. Wat een verschrikkelijke schrale troost is. Ik hoop maar dat ik me helemaal vergis met m'n vrees, en dat in plaats van het "naar Uwe tenten o Israel", het toch nog mag worden: "uit Uwe

tenten, o Israel". Moet het dan eerst vechten wezen met elkaar, dat kan geen kwaad als dat in de wapenrusting Gods gebeurt. Misschien mag het zo komen tot het samen optrekken met elkaar. God der heirscharen is nog altijd 's Heren naam'.⁴³

De synode van de Can. Ref. Churches, Edmonton, art. 74 besloot ondanks het Nederlandse besluit om deputaten te benoemen tot samenspreking met de Chr. Ref. Church. In het besluit daartoe wordt er op gewezen, dat beide kerkverbanden dezelfde belijdenisgeschriften bezitten, maar de Chr. Ref. Church bovendien de conclusies van 1905/1908, de drie punten van Kalamazoo 1924 en een officiële uitlegging Jaarvan 1959/1960, een nieuwe kerkorde en correspondentie met de synodaal gereformeerde kerken in Nederland.⁴⁴ Over al deze verschillen moet gesproken worden

Gevolg van dit canadees vrijgemaakte standpunt is kennelijk, dat de vrijgemaakte Nederlandse synode Amersfoort-West 1967 de deur voor het gesprek met de Chr. Ref. Church weer geopend heeft.⁴⁵ Het is teleurstellend en onbegrijpelijk, dat dezelfde synode van Amersfoort in hetzelfde besluit ten aanzien van Die Geref. Kerk in Suid-Afrika niets is gevorderd, ondanks de omstandigheid, dat het enige verschilpunt met die kerk het bestaan van correspondentie met de Nederlandse synodale kerken is. Dit blijkt op een meten met twee maten, te meer daar wegens de arbeid van vrijgemaakt Nederlandse zendelingen in Zuid-Afrika met medewerking van die Kerk een gesprek toch bijzonder nuttig had kunnen zijn.

Schilder over Afrikaanse persuitingen.

Deze zijn sporadisch en dateren voor zover mij bekend slechts uit het jaar 1946. Schilder heeft de indruk, dat de Zuid-Afrikaanse pers de synodocraten napraat en onder invloed van de V.U. staat. Omtrent het ratificatierecht van art. 31 K.O. verwijst hij ds. J. V. Coetzee naar *Eerste en Tweede Hands Gezag*, naar prof Deddens inaugurele rede en naar prof. Greyndanus' kerkrechtelijke publicatie.⁴⁶

Prof. Du Toit (Zuid-Afrika) schrijft: „As iemand in die Vrygemaakte Geref. Kerk teenoor sy sinode dieselfde houding sou inneem as prof. Schilder teenoor dié van die Geref. Kerke, sou dit spoedig tot kerkontbinding lei. As elkeen maar vir homself kan uitmaak of hy hom gaan onderwerp aan besluite al dan nie, is die deur vir anargie wyd oopgemaak.” Tot zover Du Toit.

Met het 2e zinnetje zijn we het helemaal eens. Maar daarom is het eerste ook onzin. Schrijver weet van de eigenlijke toedracht niets af. Hij geeft "karikatuur".⁴⁷

Ook heeft Schilder zich teleurgesteld getoond over de publicatie in *Die Kerkblad* van een artikel van de Amerikaanse hoogleraar Bouma over de kerkstrijd in Nederland, dat z.i. door een door oneerlijk was en een zuiver extract van de onzuivere geschriften en gesprekken van V.U. professoren. Hij vond het jammer, dat na het protest van ds. P. G. W. Snyman op 27 September 1946 de correspondentie werd afgesloten, omdat de toon van deze predikant niet gedeugd zou hebben.⁴⁸

Over Die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika als zodanig heeft Schilder zich nooit uitdrukkelijk uitgesproken en evenmin over de vraag of het stichten van Vrye Gereformeerde Kerke wettig was. Dit laatste heeft zelfs de vrijgemaakte synode in Kampen 1951 art. 138 in het midden gelaten.

Men mag de persoonlijke contacten met anti-vrijgemaakten betreuren — zo de opmerking van dr. R. J. Danhof op de synode Potchefstroom 155 Handeling blz. 390 “Op meer as een plek het die kerklike onenighede in Nederland in Kanada ’n vrugbare teelaarde gevind” — de zaak van de correspondentie met de synodale kerken schijnt het “schibboleth” te zijn geweest voor het al of nie toetreden tot die Geref. Kerk in Suid-Afrika. In dit verband zijn de adviezen aan emigranten, die Schilder gaf van de grootste betekenis. *Schilders adviezen aan Nederlandse vrijgemaakte emigranten.*

Schilder heeft bijzondere zorg voor de positie van emigranten getoond. Naar aanleiding van een brief uit Canada, waarin kerkelijke en maatschappelijke moeiten van vrijgemaakte immigranten worden weergegeven, volgt het advies: “Ik persoonlijk herhaal, dat m.i. de Protestant Reformed Churches de enige zijn, waar onze kerkleden dadelijk thuis kunnen zijn; de Chr. Ref. Church heeft zich plomp verloor aan die synodocaten uitgeleverd en hun verderfelijke formules plus andere ellenden aanvaard. En waar onze mensen . . . in feite van elkaar gescheiden worden, hoop ik, dat zij zich op tijd zullen wapenen tegen de gevaren van het isolement, en — hoe dan ook — zullen trachten te komen tot contact met de Prot. Ref. Churches.”⁵⁹ Een eis voor kerkelijke correspondentie met vrijgemaakte kerken in Nederland voor aansluiting door immigranten in het land van hun vestiging met de kerken aldaar, stelt Schilder dus nie. Ook K. C. van Spronsen (Rudolf van Reest) geeft ditzelfde advies.⁶⁰

In Juli 1949 spreekte Schilder zich bijzonder duidelijk uit over de kerkelijke keuze van vrijgemaakte immigranten.⁶¹ Ik citeer daaruit, waarbij ik de toepassing voor Zuid-Afrika maak. Dit doe ik met te meer vrijmoedigheid, omdat Schilder, die zijn uitgangspunt vindt in het Amerikaanse kerkelijke leven, waar hij persoonlijke contacten had, toch ook aan het land van de Goede Hoop denkt, als hij op 30 Juli 1949 verzucht: Wat weten wij eigenlijk van Amerika en Zuid-Afrika?

Schilder wijst op de moeiten van emigranten, die zich in het land van hun keuze gaan vestigen en trouw willen blijven aan hun gereformeerde opvoeding, waartoe ook de les der Vrijmaking behoort. Zij hebben reeds de gewone moeiten van de aanpassing met het volk waarvan zij en vooral hun nageslacht deel gaan uitmaken. In de ontmoeting van de Nederlandse vrijgemaakte immigrant met de gereformeerde Afrikaner bestaat er de volgende mogelijkheid van kortsluiting: Nederlandse immigranten, vooral de oudere, zijn meestal personen met een bewogen verleden. Zij hebben de oorlog meegeemaakt en moesten tegen de duivelse machten van de Hitlerbenden stand houden. Zij hebben de goede strijd gestreden tegen de hiërarchie in de veertiger jaren, zagen na de oorlog de afbraak van het Nederlandse imperium,

het verval van het nationale en gereformeerde leven, ook in het hoger onderwijs. Zij maakten de gewone moeiten van emigratie mee met het verlies van vele vriendschapskerkelijke en familiebanden, terwijl vele relaties van hen niet hun niet in dank afnemen, dat zij juist naar het om de onderdrukking van de niet-blanken (ten onrechte) zo beruchte Zuid-Afrika vertrekken, dat de wereld tart. En daar willen zij hun positieve gereformeerde waarden, waaronder vruchten der Vrijmaking, niet verliezen.

Hij komt nu in de wereld van de Afrikaner. En wat is de Afrikaner? Hij is meer in zichzelf gekeerd dan de Nederlander en vecht voor zijn blote bestaan sedert de dagen van de Oost-Indische Compagnie. Hij vecht ook nu nog tegen de wereldopinie en voelt zich bedreigd door zijn vijanden, maar weet ook dat hij leeft in het land van de Goede Hoop. Daar woont hij samen met Engelsen en niet-blanken. Hij heeft geleerd in de geschiedenis zich met zijn eigen zaken te bemoeien en alleen zijn eigen huishouding te doen. Zijn land is een land van uitersten, dorre droogten en watersnoden, een veeleisende natuur en ontzaglijke ruimten. Hij heeft niet alleen geleerd om te strijden, maar ook om te aanvaarden en te berusten. Door zijn eigen zorgen voor de niet-blanken, ook op geestelijke gebied, o.a. in het zendingswerk, heeft hij van nature geen behoefte en nauwelijks tijd om de geschiedenis van buitenlandse kerken te bestuderen, waartoe de groete afstand op zichzelf al een belemmering oplevert.

Het omgekeerde geldt trouwens ook voor Nederlanders. Wat weten zij van de interne kerkelijke zaken van Zuid-Afrika af? De afscheiding van 1859 in Zuid-Afrika toont veel trekken van overeenkomst met die van 1834 in Nederland, maar eerst na vele jaren heeft men dit ontdekt.

In deze sfeer vindt de ontmoeting plaats. Wat is dan begrijpelijker dan dat de harmonie niet terstond gevonden kan worden. Toch zijn deze omstandigheden niet normatief voor het kerkvergaderend werk des Heren en geen grond voor eigen kerkstichting. Schilder heeft dit heel duidelijk gezegd: "Van afzonderlijke instituering op basis van het vroegere lidmaatschap van een nederlandse "vrijgemaakte" kerk kan niets komen. Primo: omdat een *feit* uit het verleden nimmer basis is voor kerkformatie. Ook dus het onrecht niet door vrijgemaakten in Nederland ondervonden. Secundo: omdat, waar dit de *belijdenis* moet zijn, meteen het *kerkverband* moet optreden wil men althans voor zijn kinderen en kleinkinderen naar vermogen de bezwaren helpen bezweren, die het leven in Canada of Noord-Amerika oplevert voor de belijders van den Christus. Men moet maar eens hebben gezien hoevelen er ondergegaan zijn "in de geslachten".

De gemeenschappelijke belijdenis moet volgens Schilder dus grondslag voor de beslissing zijn, waar men zich moet aansluiten. En dus ook van kerkorde, die op de belijdenis berust. Aan een afzonderlijke kerk zonder kerkverband acht Schilder dus gevaar verbonden. Voor een uiterst zwak kerkverband in een uitgestrekt land geldt hetzelfde. Men denke slechts aan verandering van werk, soms gedwongen, met

overplaatsing naar een omgeving, waar geen kerk is. Welke emigrant heeft de zekerheid, dat in zijn toekomstige standplaats of werkplaats een vrijgemaakte kerk is?

“Tertio: omdat zulke plannetjes van “eigen” instituering in verreweg de meeste gevallen stuiten op het feit van het eenzaam wonen, op uren afstand van een ander, die ook hetzelfde geloof deelachtig is” (Schilder). De Gereformeerde Emigratiestichting heeft zich dit ter harte genomen door emigratie alleen aan te bevelen naar plaatsen waar gereformeerd kerkelijk leven mogelijk is. Canada, waar alleen al om de taal afzonderlijke instituering gewenst was, is daar een goed voorbeeld van. Zelfs in een woonstreek als groot-Kaapstad wonen de leden van de Vrye Kerk nog mijlen ver uiteen.

“Quarto: omdat instituering van een gemeente, die verband zou willen houden met andere geëijkgezinde gemeenten, alleen zin heeft, indien er vele van die zich kunnen vormen, wat, zie boven, uitgesloten is te achten” (Schilder). Die Gereformeerde Kerk in Kaapstad heeft als Afrikanervolk zelfs in het verleden met deze moeilijkheid getobt, omdat de “Doppers” hier maar dun gezaaid waren.

“Quinto: omdat het niet goed is, bij de komst in een bepaald land de historie, die dáár achter den rug is, te vergeten en net te doen alsof er nog nooit iets gebeurd is op het gebied van kerkformatie en kerkverband. *Indien* daar al kerken zijn, op de basis der 3 formulieren, dan is daar al gewerkt door Gods Geest, en moet niemand Hem in Zijn werk negeren” (Schilder). Dit is het meest indringende argument en men moet als Nederlands vrijgemaakt immigrant kennis nemen van de geschiedenis van het ontstaan van de Geref. Kerk hier in 1859, een boeiende realiteit van blijvende betekenis ook voor het heden en de toekomst.

Bij de beoordeling passe men voorts de wijze regel van art. 86 (vroeger 85) der K.O. toe, dat men in middelmatige dingen de buitenlandse kerken niet zal verwerpen, die een ander gebruik hebben dan wij. Schilder wijst voorts op persoonlijke meningsverschillen, die er met ambtsdragers kunnen bestaan: “Nu zegt iemand: ja maar, ge vindt in de kringen van Rev. Hoeksema in brochures en tijdschriften wel eens uitlatingen, die ons sterk herinneren aan wat we in die synodocratie hebben vernomen; en als onze emigrante met deze kerke zouden samenleven, dan zouden ze “ginds” weer kunnen beluisteren, wat ze hier hebben afgezworen. En dus — laat ze daar verre van blijven, *tenminste*, totdat alle theologische vraagstukken, die met deze punten samenhangen, zijn opgelost in onzen zin. Hoe het dan *tôt zolang* moet met die emigrant, die hun avondmaalsgemeenschap, hun kinderdoop, hun vaste contact met andere gelovigen, dat zijn vragen waarop het antwoord dan meermalen voorlopig achterwege blijft”. Schilder wijst er op, dat in omgekeerde richting zich hetzelfde verschijnsel kan voordoen en stelt de vraag of het verstandig is te zoeken naar uitspraken van een persoon die in een kerkelijke samenleving optreedt en dan te denken dat men aan een bedenkelijke uitlating meent heel die kerk te kunnen leren kennen . . . Men is zo wijs, zich te realiseren

dat *de kerken zelf* pas kunnen geacht worden een bepaalde mening voor haar rekening te nemen, indien zij in een gerezen conflict officieel in geding gebracht is en ter afhandeling van dit conflict uitdrukkelijk is vastgelegd”.

De Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika heeft — zoals wij zagen — in het conflict van 1942-1946 in Nederland nooit officieel een standpunt bepaald. Ook is noch van vrijgemaakte noch van synodale zijde vanuit Nederland ooit haar medewerking gevraagd tot oplossing of verzoening van de scheuring, hetgeen op grond van de bestaande correspondentieregeling denkbaar was geweest. In het bestek van dit opstel laten we de ontstaansgeschiedenis van de Vrye kerke rusten, hoewel zij uiteraard met het onderwerp nauw samenhangt.

Schilder en Australië.

Ook aan emigranten, die naar Australië vertrokken, heeft Schilder geen uitdrukkelijke adviezen omtrent een kerkelijke keuze gegeven. Wel vond ik van hem de volgende opmerking naar aanleiding van het advies van deputaten van de synodale kerken aan immigranten om zich bij de presbyteriaanse kerken te voegen: “Overigens: men ziet al weer: emigreren betekent heel vaak: de kinderen blootstellen aan gevaar, waarvan de ouderen zich vóór het vertrek nauwelijks een denkbeeld kunnen vormen”.⁵² In Australië bestonden begin 1964 drie kerken gesticht door vrijgemaakte immigranten uit Nederland, bediend door drie predikanten met in totaal 1,019 leden. Men bedenke, dat de situatie in het angelsaksische Australië geheel anders is dan in Zuid-Afrika, waar taal-, godsdienst- en stamverwantschap op ruime schaal gevonden wordt.

Slot.

Als we het geheel van Schilders denken over de eenheid der kerk en zijn adviezen aan de emigranten samenvatten, moeten we helaas de gevolgtrekking maken, dat vele Nederlandse immigranten in Zuid-Afrika zijn lessen niet ter harte genomen hebben. Schilder heeft immers het institueren van afzonderlijke vrijgemaakte kerken anders dan in geval van zeer dringende noodzaak, nl. wegens beslissend verschil in belijdenis en kerkorde, afgekeurd.

Door toch tot afzonderlijke kerkstichting over te gaan en zich daarbij aan te sluiten is naar mijn overtuiging de ware eenheid der kerk niet op de juiste wijze gezocht, ook al verkeerde velen — bij wie ik mijzelf insluit — terzake in niet-schuldige onwetendheid. Het gevolg is nu, dat de lessen van de Vrijmaking slechts zeer ten dele tot nutte van de afrikaanse kerken zijn geweest en dat die vrye gereformeerde kerke door het gemis van een werkelijk functionerend kerkverband geen gereformeerde kerken, maar feitelijk independente kerken zijn geworden met alle gevaren van dien, waaronder gebrek aan geloofsgemeenschap met gereformeerde Afrikaners. Voorts verwarring ten opzichte van zendingvaagstukken en verlies van greep op de jeugd.

Hierom is er alles voor te zeggen, dat de Vrijgemaakte Kerken in Nederland opnieuw officieus of officieel contact of verband gaan zoeken

met "Die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika", ook terwille van toekomstige gereformeerde emigranten naar de Republiek Zuid-Afrika.

De eenheid der plaatselijke kerken in Zuid-Afrika is verbroken door het stichten van vrije kerken door immigranten, die in Nederland voor het recht en de eenheid van de plaatselijke kerk vochten. Is net enkele feit, dat Die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika in (overwegend formele) correspondentie staat met synodale kerken op meer dan 10.000 kilometer afstand daarvoor voldoende grond? Ondanks ook mijn bezwaren tegen dit contact, lijkt mij genoemd standpunt kerkistich.

Dr. R. ROELEVELD.

Parow, K.P.
November 1967.

(Dr. L. Roeleveld is reeds 'n genaturaliseerde burger van Suid-Afrika en juris van beroep. Afgesien van artikels in tydskrifte soos *Lucerna*, het van hom ook brosjures soos *Gereformeerde Kerken in het privaatrecht* (1958) verskyn. Sy deurleefde gereformeerde siening en wetenskaplike insig maak hom 'n waardevolle medewerker op teologiese gebied. Die skrywer het die redaksie meegedeel dat hy ook probeer om hierdie artikel in Nederlandse en vrygemaakte tydskrifte te publiseer. -- RED.)

NOTEN:

1. In het hiernavolgende wordt geciteerd uit zijn Verzamelde Werken Afd. III De Kerk. Zijn bewogen oproep aan de Ned. Herv. Kerk om het beginsel der afscheiding van 1834 als juist te erkennen blijft buiten bespreking.
2. Deel 1, blz 182 (19 Augustus 1932).
3. Blz. 183 (19 Augustus 1932).
4. Blz. 187 (16 September 1932).
5. Blz. 189 (16 September 1932).
6. Blz. 190 (16 September 1932).
7. Blz. 191 (16 September 1932).
8. Blz. 266 (30 Juni 1933).
9. Blz. 267-268 (30 Juni 1933).
10. Deel 2, blz. 413-414 (26 Mei 1939).
11. De Reformatie, 2 Febr. 1946.
12. De Reformatie, 23 Nov. 1946
13. Handelingte Geref. Kerk S.A., 1949, blz. 44 en De Reformatie, 28 Juni 1947.
14. De Reformatie, 23 Nov. 1948. blz. 59.
15. Zie noot 13.
16. De Reformatie, 19 April, 26 April, 3 Mei, 10 Mei, 17 Mei, 31 Mei en 28 Juni 1947.
17. De Reformatie, 13 Nov. 1948.
18. De Reformatie, 14 Dec. 1946.
19. De Reformatie, 13 Nov. 1948, blz 62.
20. Handelingte Geref. Kerk S.A., 1949, blz. 44-45.
21. De Reformatie, 30 Oct. 1948, blz. 43.
22. De Reformatie, 28 Juni 1947.
23. De Reformatie, 28 Juni 1947 en Handelingte Geref. Kerk S.A. 1949. blz. 46 ev.
24. De Reformatie, 13 Nov. 1948, blz. 67; Handelingte Potchefstroom 1949 maken geen melding van die brief
25. In het voorgaande is reeds betoogd dat deze opvatting op misverstand berustte.
26. Handelingte 1949. blz 304

27. Handeling 1949, blz. 323; ook vermeld deur dr. C. van der Waal in De Reformatie van 16 Juni 1956. Vgl. Schilder in De Reformatie van 13 Sept. 1947, waarin hij erop wijst, dat de besluiten van een "oecumenische synode" nog moeten geratificeerd worden deur de landelike kerken en niet zomaar binden.
28. De Reformatie, 16 Juni 1956, blz. 310.
29. Zie mijn bespreking van de "Handleiding by die K.O." in Lucerna, 7e jrg., blz. 69-75.
30. Zie mijn artikel in Dienst, Maandblad voor ouderlingen en diakenen, 13e jrg., 1964, blz. 153-171.
31. Over de zelfhandhaving in de wijze waarop deze terzijdestelling geschiedde schreef ik in De Reformatie van 9 Januari 1960. Men mag deze houding echter Zuid-Afrika niet toerekenen!
32. De Reformatie, 13 Sept. 1947.
33. De Reformatie, 20 Sept. 1947.
34. De Reformatie, 16 Juli 1949.
35. De Reformatie, 4 Febr. 1950; zie ook 5 Augustus 1950.
36. De Reformatie, 11 Februari 1950
37. De Reformatie, 9 Sept. 1950 bevat het ontwerp leerbesluit; Zie ook 22 Sept. 1951.
38. De Reformatie, 28 October, 4, 11, 18, 25 November, 2 en 16 December 1950; 6, 13, 20, 27 Januari 1951; 3, 10, 17, 24 Februari 1951. De dogmatiese punten laat ik in dit opstel rusten.
39. De Reformatie, 16 Sept. 1950.
40. De Reformatie, 17 Nov. 1951.
41. Voor een verantwoording van deze stelling zie o.a. het getuigenis van de kerk van Chatham Ontario, De Reformatie, 1 Dec. 1951.
42. De Reformatie, 22 Sept. 1951. Acta Nationale Synode, Can. Ref. Churches a d 1954, gehouden te Carman, Manitoba, Nov. 1954, blz. 30-31.
43. Can Reformed Mag., vol. 14, nr. 1 en 2.
44. Can. Reformed Mag., Christmas Issue 1965.
45. Gereformeerd Gezinsblad, 4 Sept 1967.
46. De Reformatie, 6 Juli 1946
47. De Reformatie, 7 Sept. 1946.
48. De Reformatie 14 December 1946.
49. De Reformatie, 12 Juni 1948.
50. De Reformatie, 12 Maart 1949.
51. De Reformatie, 16, 23 en 30 Juli 1949.
52. De Reformatie, 28 April 1951.